

Резюме

В статті розкриваються особливості становлення і розвитку української демократії, визначаються актуальні задачі подальшої демократизації суспільного життя в процесі становлення громадянського суспільства.

Summary

The article deals with the peculiarities of the development of Ukrainian democracy. The actual tasks of following democracy of social system in the process of civil community forming are given.

Отримано 10.06.2009

О. А. ШУЛЬЦ

*Оксана Анатоліївна Шульц, здобувач
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*

«ПРАВА ДИТИНИ» ЯК КАТЕГОРІЯ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Незважаючи на те, що Україна є учасницею Конвенції ООН про права дитини та у ст. 24, 51, 52 Конституції України передбачається державна охорона дитинства й гарантуються права дітей в нашій державі продовжує існувати проблема захисту прав дитини. Така ситуація зумовлена декларативністю норм національного законодавства, ігноруванням прогресивних міжнародних норм, неефективною роботою державних установ, відсутністю ґрунтовних наукових розробок.

На жаль, вітчизняна наука конституційного права фактично не приділяє уваги вивченню проблем прав дитини, що сприяє безсистемному нормативно-правовому регулюванню правового статусу дитини в Україні, виникненню правових колізій та прогалин у вітчизняній правовій системі. Зокрема, у юридичній науці правові поняття «діти», «дитина», «неповнолітній», «неповнолітні», «права дитини» розроблені недостатньо й потребують додаткового наукового аналізу.

Частковому дослідженню особливостей правового становища дітей в умовах сучасності приділяли увагу зарубіжні вчені Абрамов В. І., Баттогтох Ж., Борисова Н. Е., Нечаєва А. М., Микитова Є. М., Чумакова Т. Є. та вітчизняні науковці Вінгловська О. І., Індиченко С. П., Коталейчук С. П., Крестовська Н. М., Несинова С. В. та інші, але на жаль, теоретична розробка проблем захисту прав та законних інтересів дітей залишається недостатньо вивченою.

Перш за все спробуємо з'ясувати правову природу термінів «діти», «дитина», «неповнолітній», «неповнолітні». Ці соціально-правові категорії широко використовуються науками, що вивчають людину й суспільство в цілому, хоча за своїм юридичним змістом вони не тотожні й доповнюють одне одного. Так, у вітчизняних тезаурусах знаходимо термін «діти» – особлива соціально-демографічна група населення, яка має не лише визначені законом вікові межі, а й свої специфічні потреби, інтереси, права. У суспільстві діти захищені соціальними, юридичними, моральними нормами, проте через недостатню здатність задовольнити свої потреби і захищати інтереси вимагають соціального піклування і відповідальності родини, а також держави і суспільства в цілому¹. Правова дефініція «дитина» переважно трактується як особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосованим до неї, вона не набуде права повнолітньої раніше, термін «неповнолітні», деякі автори розуміють як – громадяни віком до 18 років².

Зазвичай, дослідники визначають віковий критерій основною ознакою при з'ясуванні змісту кількох правових категорій – «дитина» та «неповнолітній», що не дає змоги з'ясувати реальну природу цих наукових понять. Хоча, у даному випадку, можна виділити додаткову ознаку для визначення «неповнолітнього», а саме – належність до громадянства, яка надає можливість скористатися певними, передбаченими законом можливостями, не у повному обсязі – у національному законодавстві передбачається обмежена галузева дієздатність особи.

У міжнародному та національному законодавстві також немає єдності щодо змісту цих правових понять. Наприклад, Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. у ст. 1 визнає дитиною кожну людську істоту до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом повноліття не настає раніше, таку ж дефініцію містить правова норма, закріплена у п. С ст. 2 Європейської Конвенції про громадянство (ETS № 166) від 7 листопада 1997 р. Конвенція «Про мінімальні норми соціального забезпечення 102» від 28 червня 1952 р. у п. Е ст. 1 стверджує, що термін «дитина» означає або дитину, яка не досягла віку закінчення обов'язкової шкільної установи, або не досягла віку 15 років. Норма іншого міжнародного акту стверджує, що термін «дитина» охоплює: а) дитину молодшого шкільного віку закінчення обов'язкової шкільної освіти або молодшу 15 років, причому враховуючи більш високий вік; б) за установлених умов, дитину молодшу встановленого віку, але старшу зазначеного в абзаці «і», яка проходить курс учнівства або продовжує своє навчання, або хворіє хронічною хворобою, або є інвалідом, що не дозволяє їй займатися будь-якою діяльністю, яка дає прибуток (підпункт F пункту I «Рекомендацій щодо допомог та інвалідності по старості та в зв'язку втрати годувальника № 131» від 29 червня 1967 р.)³.

Таким чином, міжнародні нормативно-правові акти визначають досягнення певного віку як основну ознаку «дитини», ілюструють еволюцію збільшення вікового критерію при визнанні особи «дитиною» (з 15 до 18 років), закріплюють додаткову ознаку, яка визначає дитину в залежності від виду діяльності особи – навчання, неможливість займатися іншою прибутковою діяльністю, фізичні причини – хронічна хвороба, інвалідність.

Варто зазначити, що у вітчизняному законодавстві окрім категорії «дитина» використовується поняття «неповнолітній». Так, Цивільний кодекс України та Сімейний кодекс України містять визначення понять дитина, малолітні діти та неповнолітні діти; норми, що визначають роль батьків або інших осіб у реалізації прав дитини як члена сім'ї, майнових та немайнових прав та інтересів дитини. Зокрема, норма, закріплена ст. 6 Сімейного кодексу України, наділяє правовим статусом дитини будь-яку особу до досягнення нею повноліття (18 років), малолітньою вважається дитина до досягнення нею 14 років, неповнолітньою вважається дитина віком від 14 до 18 років.

Окрім згаданих кодифікованих актів таке розуміння терміну «неповнолітній» містять: Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку в Україні» від 5 лютого 1993 р., Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 р., Угода про співробітництво держав-учасниць СНД з питань повернення неповнолітніх у держави їх постійного проживання (ратифікована Законом № 2316-IV від 12 січня 2005 р.), підзаконні нормативно-правові акти, рішеннях Верховного Суду України та інші.

Правовий статус «неповнолітніх» має ряд особливостей порівняно з правовим статусом повнолітніх (не мають державно-правової дієздатності, тобто не користуються правом обирати та бути обраним до представницьких органів державної влади; особливості щодо неповнолітніх містить цивільне законодавство, законодавство про працю, кримінальне законодавство України). Приміром, у сімейному праві використовують термін «неповнолітня мати»⁴, тобто матір, яка народила дитину до віку, з якого згідно з законодавством України, встановлено шлюбний вік; «неповнолітні батьки» (Сімейний кодекс України). Важливо, що цивільна дієздатність таких осіб існує не в повному обсязі, а також на цій підставі неповнолітніх поділяють на осіб, які не досягли 15 років – малолітніх та осіб віком від 15 до 18 років – неповнолітніх.

У зв'язку з цим, варто мати на увазі, що всі неповнолітні згідно з Конвенцією про права дитини 1989 року є дітьми⁵. Крім того Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. визнає дитиною особу віком до 18 років.

Підтвердження даної гіпотези знаходимо у деяких спеціалізованих довідниках, складених за аналізом чинних правових норм зарубіжних країн – діти поділяються на дві групи: малолітні (віком до 14 років), неповнолітні (віком від 14 до 18 років). Варто зазначити, що можливості малолітніх віком до 6 років та малолітніх від 6 до 14 років різняться за об'ємом правомочностей⁶, неповнолітні, за російським правом, громадяни, які не досягли 18-річного віку (від 14 до 18 років)⁷.

Такого роду неоднозначність підходів можна спостерігати й у конституційній регламентації прав людини у зарубіжних країнах. У світовій конституційній практиці відсутня єдність щодо визнання конституційної правосуб'єктності дитини. Так, чинні конституційні акти більшості європейських країн містять у своїх текстах правові дефініції «діти», «кожна дитина» (Конституція Королівства Іспанія від 27 грудня 1978 р., Конституція Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р., Конституція Албанії від 21 жовтня 1998 р., Конституція Бельгії від 17 лютого 1994 р., Конституція Республіки Македонія від 17 листопада 1991 р., Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р.), «неповнолітні діти» (ст. 39 Конституції Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р.), «новонароджений», «неповнолітні», «підлітки», «малолітні» (Конституція Албанії від 21 жовтня 1998 р.), «діти, народжені у шлюбі», «діти, народжені поза шлюбом» (Конституція Албанії від 21 жовтня 1998 р., Конституція Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р.), «неповнолітні особи» (Конституція Кіпру від 16 серпня 1960 р.), «діти без батьків», «діти, позбавлені батьківської опіки» (Конституція Республіки Македонія від 17 листопада 1991 р.), «неповнолітні шкільного віку», «діти-сироти», «діти емігрантів» (Конституція Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р.), «малолітні діти» (Конституція Словаччини від 1 вересня 1992 р., Конституція Республіки Хорватія від 22 грудня 1990 р.), «діти з порушенням фізичного та психічного розвитку» (Конституція Республіки Хорватія від 22 грудня 1990 р., Конституція Словенії від 23 грудня 1990 р.), «діти інваліди» (Конституція Румунії від 21 листопада 1991 р.), визнаючи їх тим самим суб'єктами права, носіями певних конституційних прав, свобод, обов'язків.

У деяких європейських країнах «неповноліття» розглядається як ознака дитини – правова характеристика саме такого розуміння закріплена у Конституції Іспанії, п. 3 ст. 39 містить норму, яка зобов'язує батьків надавати будь-яку допомогу дитині, незалежно від її походження, протягом її неповноліття, та в інших випадках передбачених законом. Крім цього, конституційна норма, закріплена ст. 12, проголошує повноліття іспанців з 18 років. Тобто, «неповноліття» є лише, юридично визнаним періодом розвитку дитини й законодавець встановлює чіткі вікові межі цього періоду людського життя.

Зазначимо, що саме у цьому розумінні правовий термін «повнолітній» використовується й в окремих міжнародних нормативно-правових актах (п. 6 ст. 2 «Конвенції про приміщення для екіпажу на борту суден (додаткові положення) № 133», ратифікованою Постановою Верховної Ради України № 3388-12 від 14 липня 1993 р.), який означає особу яка досягла 18-літнього віку.

У країнах, що на найвищому правовому рівні гарантують державний захист дітям і неповнолітнім, термін «неповнолітні» використано, на нашу думку, для захисту конституційного права дитини на працю, й дана конституційна норма гарантує особливий державний захист дітей та працюючих дітей, оскільки містить вікові обмеження та інші умови для здійснення трудових прав: «Особи молодші 15 років не можуть вступати у трудові відносини. Неповнолітні та матері мають право на особливий захист у період роботи. Неповнолітні не можуть займати робочі місця, що шкодять їхньому здоров'ю чи моралі» (ст. 42 Конституції Македонії). Вікові обмеження у реалізації конституційного права на працю для неповнолітніх дітей містять й інші конституційні акти зарубіжних країн (ст. 45 Конституції Румунії від 21 листопада 1991 р., ст. 69 Конституції Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р.).

Підтвердження даної гіпотези, аналогічне трактування правового терміну «неповнолітній» – як дитина, що досягла певного віку і реалізовує передбачені національним

законом галузеві права, знаходимо й у конституційних нормах Республіки Мальта, зокрема, Конституція Мальти від 1964 р. ст. 16 під назвою «Працюючі діти», у якій держава гарантує охорону праці неповнолітніх та повинна забезпечувати рівну оплату праці за однаковою роботою. Подібне розуміння правової дефініції «неповнолітній» закріплено й у Конституції України, зокрема, ч. 5 ст. 43 містить правову норму, яка забороняє використання праці неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах. Таким чином, національні законодавці гарантують державні гарантії на здійснення дітьми, у певний період їхнього життя, гарантованих кожній людині конституційних прав.

Отже, можемо стверджувати, що сучасна юридична наука та законодавча практика розглядають правову дефініцію «дитина» як змістовно ширше поняття, ніж правове поняття «неповнолітній». На нашу думку, ці правові категорії співвідносяться як загальне та часткове, родове й видове поняття, законодавчо визнаний термін «неповноліття» за своєю юридичною природою є лише періодом у житті кожної дитини, протягом якого вона має можливість реалізувати певний обсяг юридичних прав і свобод, закріплених позитивним, як правило, галузевим законодавством певної держави.

Для визначення юридичної природи правової категорії «дитина» основною ознакою виступає досягнення певних вікових меж, тобто формальна вікова ознака. Очевидно, що градація вікового цензу у наділенні індивіда певними правами, передусім частковою або повною правосуб'єктністю залежить від багатьох обставин: конкретного історичного періоду, нормативних змін, національних особливостей, різноманітних підходів кожної держави міжнародного співтовариства до даного питання тощо.

Важливою проблемою є визначення точних кордонів часу, в межах яких особа перебуває у правовому статусі дитини. Відсутня єдність у цьому питанні серед провідних науковців, хоча у вітчизняному конституційному законодавстві правоздатність дитини починається з її народження. На думку російської дослідниці Микитової Е. М., внаслідок цього виникають правові прогалини фізіологічної та юридичної констатації дитини у даному статусі, тобто особу розглядають як «плід» та «дитину», остання охороняється державою більш жорсткими правовими методами⁸. Вона слушно зауважила, що несправедливим і негуманним з точки зору права є те, що фактичний правовий захист дитини починається з моменту народження, всупереч науково доведеної тезі про те, що ненароджена дитина на певному етапі є достатньо фізіологічно розвинута, навіть у лоні матері.

Очевидно, що дана правова колізія викликана конфліктом інтересів матері та дитини, проте категоричність у даному питанні недоречна, важливо на правовому рівні врегулювати питання захисту природних прав дитини, а саме права на життя, а також прав немовлят.

Доречі, Преамбула Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. встановлює, що дитиною вважається не лише народжена людська істота, але й людська істота, яка знаходиться в лоні матері, тобто людина переживає дві стадії – людина зачата, людина народжена. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 р. – закріпила принцип захисту прав дитини до народження, а норми міжнародного права відповідно до Конституції України є частиною національної правової системи (ст. 9), право на життя мають всі людські істоти (ст. 27), ст. 27 не передбачає прав дитини до народження, але це певною мірою суперечить конституційній нормі, закріпленій у ст. 9 Конституції України.

Варто зазначити, що у вирішенні цієї правової колізії зарубіжна конституційна практика також неоднозначна. Конституційні акти деяких західно-європейських країн, приміром Словаччини (п. 1 ст. 15 Конституції Словаччини від 1 вересня 1992 р.) та Чехії (п. 1 ст. 6 Хартії основних прав і свобод Чехії від 9 січня 1991 р.) містять норми, які проголошують право на життя ненародженої дитини та водночас закріплюють пріоритет позитивного права над природнім у цьому питанні, оскільки у п. 4 згаданих статей у обох нормативно-правових актах встановлено, що не є порушенням права на життя дії, за вчинення яких, відповідно до закону, не передбачене кримінальне покарання. Конституційна норма, закріплена ст. 41 Конституції Македонії від 17 листопада 1991 р. встановлює свободу людини у прийнятті рішення про народження дітей, тобто підтверджується пріоритет права дорослого над правом дитини.

У з'ясуванні змісту дефініції права дитини, актуальною є проблема з'ясування суті соціальної та правової дефініції «дитинство», як визнаного суспільством та державою періоду, в якому здійснюється реалізація прав дитини. У одних джерелах знаходимо, що дитинство – це період розвитку людини до досягнення повноліття⁹, інші містять більш широке визначення, а саме дитинство розуміють як період інтенсивного фізичного, психічного розвитку індивіда, протягом якого відбувається підготовка його до життя дорослих. На думку цих дослідників, дитинство не просто віковий етап розвитку індивіда, а його особливе соціальне явище, суть якого визначається специфікою тієї суспільної системи, у яку дитинство інтегровано. Як суспільство сприймає й виховує дітей – одна з головних соціокультурних його характеристик. Роль дитинства людини не вичерпується біологічним дозріванням, а передбачає формування готовності до участі у суспільному трудовому житті дорослих. Вона забезпечується системою навчання та виховання і є наслідком засвоєння індивідом досвіду людства, здобутків його матеріальної та духовної культури¹⁰.

Інші дослідники, розглядають дитинство як віковий етап розвитку людини, початковий період онтогенезу, що характеризується інтенсивним розвитком організму і формуванням вищих психічних функцій. Дитинство соціокультурний феномен, якому притаманний конкретно-історичний характер. Дитинство охоплює період життя людини від народження до приблизного молодшого юнацького віку (18 років). Відповідно з віковою періодизацією, визнаною у педагогіці, дитинством вважається період до 11 років, який включає: «младенчество» – до 1 року; раннє дитинство – до 3 років; дошкільний вік – до 7 років; молодший шкільний вік – до 10-11 років¹¹. Також педагоги виділяють так званий підлітковий вік – перехідний вік від дитинства до дорослості з 10-11 до 13-15 років.

Деякі правники слушно вважають, що термін дитинство – період, що триває від народження до повної соціальної і психологічної зрілості, становлення дитини повноцінним членом громадянського суспільства. Тривалість цього періоду зумовлена й залежить від розвитку суспільства та системи законодавства, що регулює життєдіяльність дитини. Тобто, зважаючи на ці причини період дитинства може бути або коротким, або довгим – неоднаковим (первісне суспільство, середньовіччя, наші дні). Умовність часу для реалізації прав людини, що надаються законодавцем у період дитинства, зумовлена також індивідуально-особистісними ознаками кожної особи, що інколи формуються за власним графіком, всупереч традиційній нормі віку, що визнається правом¹².

Паралельно з цим юридична наука також використовує віковий критерій у визначенні статусу особи, хоча, лише для з'ясування особливостей правового статусу дітей він виступає єдиним і визначальним критерієм.

На думку деяких українських дослідників, права дитини – права людини стосовно дітей¹³. Особливість правового статусу дітей полягає в тому, що вони, з одного боку, не користуються всіма правами, які мають повнолітні, а з іншого – наділяються специфічними правами, пов'язаними з їх віком, становищем у сім'ї тощо. Ця особливість зумовлює необхідність прийняття спеціальних норм захисту дітей, заснованих на принципі пріоритетності прав дитини. Зазвичай, конституційні положення щодо прав дитини конкретизуються у звичайних законах, зокрема про охорону материнства, дитинства, освіти, охорону здоров'я тощо, також передбачена юридична відповідальність за порушення прав дітей.

Спеціалізовані наукові довідники та видання під правами дитини розуміють систему прав і свобод, що характеризують правовий статус дитини, з урахуванням особливостей її розвитку, до повноліття¹⁴.

Таким чином, на нашу думку, під правами дитини – варто розуміти систему соціальних, економічних, культурних та інших можливостей, які зумовлені особливостями фізичного, психологічного та розумового розвитку дитини, що визнаються та здійснюються у певний період життя людини – дитинства, виходять з принципів природного права, загальнолюдських цінностей, визнаних у міжнародному праві та національному законодавстві, гарантуються державою, суспільством, сім'єю та іншими суб'єктами права й мають особливий режим та механізм реалізації і захисту.

¹ Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / Український держ. центр соціальних служб для молоді України / А. Й. Капська (ред.), О. В. Безпалько (укл.). – К., 2000. – С. 71.

² *Василенко П. М., Васильченко В. С., Галицький В. М.* Словник – довідник соціального працівника: Навч. посіб. – К., 2007. – С. 185.

³ Словник законодавчих термінів: Близько 10 тис. термінів. – К., 2000. – С. 127.

⁴ Словник із соціальної політики / [уклад. Семигіна Т. В.]. – К., 2005. – С. 125.

⁵ *Шевченко Я. М., Александров Ю. А.* Неповнолітні // Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. С. Шемшученко (ред.). Т. 4: Н-П. – К., 1998. – С. 144-145.

⁶ *Абова Т. Е., Авілов Г. Е., Агамов Г. Д., Алексеев А. И., Бардина М. П.* Популярный юридический энциклопедический словарь / О. Е. Кутафин (ред.кол.). – М., 2004. – С. 215.

⁷ Там само. – С. 427.

⁸ *Микитова Е. Н.* Ребенок как специальный субъект правовых отношений // Право и жизнь. – 2001, № 43. – С. 77-84.

⁹ *Василенко П. М., Васильченко В. С., Галицький В. М.* Вказана праця. – С. 80.

¹⁰ Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / Український держ. центр соціальних служб для молоді України / А. Й. Капська (ред.), О. В. Безпалько (укл.). – К., 2000. – С. 68.

¹¹ *Коджаспирова Г. М.* Словарь по педагогике / Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. – М., 2005. – С. 69-70.

¹² *Микитова Е. Н.* Ребенок как специальный субъект правовых отношений // Право и жизнь. – 2001, № 43. – С. 77-84.

¹³ *Шляхтун П. П.* Конституційне право: словник термінів. – К., 2005. – С. 372-373.

¹⁴ *Пустовіт Ж. М.* Права дитини // Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. С. Шемшученко (ред.). Т. 4: Н-П. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. – С. 707.

Резюме

В данной статье рассматриваются «права ребёнка» как категория современного конституционного права. Исследуется юридическая природа и сущность понятий «ребёнок» («дети»), «несовершеннолетний» («несовершеннолетние»), «детство», «права ребёнка» («права детей»).

Summary

«Child' right» as the modern constitution law category is considered in this article. Existence of such definitions as «child» («children»), «minor» («minors»), «childhood», « child's rights» («children's rights»).

Отримано 19.03.2009